

De wijnstok *sorec* en het gebruik van Hebreeuwse woorden in het vroege christendom

Verschenen in J.W. Wesselius (red.), *Een handvol koren. Opstellen van enkele vrienden bij het vertrek van Dr. F. Sepmeijer van de Theologische Universiteit Kampen*, Kampen 2003, 46-50

Riemer Roukema

Toen ik in 2000 aan de protestantse theologische faculteit in Straatsburg kwam werken, raakte ik al snel betrokken bij de *Groupe de recherches sur la Septante*, die in het leven is geroepen door de Vlaming Jan Joosten. Deze onderzoeksgroep had enkele jaren gewerkt aan het deel Hosea voor de serie *La Bible d'Alexandrie*; in deze serie worden de boeken van de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Septuaginta, in het Frans vertaald en van inleiding en commentaar voorzien. Toen het deel over Hosea vrijwel was voltooid, hebben de redacteuren van de serie ook het deel over Amos en Micha aan deze onderzoeksgroep toevertrouwd. Nu was over Amos toevalligerwijs al een Engels proefschrift geschreven dat, na vertaling en bewerking, uitstekend in dit deel zou passen, maar voor Micha moest alle werk nog worden gedaan. Jan Joosten vroeg mij voor dit onderzoek de vroegchristelijke uitleg van deze profeet voor mijn rekening te nemen. Ik ben daarop ingegaan en kwam zo terecht in een literatuur waarin nog veel is te ontdekken. Zo is in de Bijbelcommentaren van kerkvaders als bisschop Eusebius van Caesarea, de monnik en priester Hieronymus te Bethlehem, de monnik en priester Theodorus van Mopsuestia, bisschop Theodoretus van Cyrus en bisschop Cyrillus van Alexandrië (van de vierde en vijfde eeuw) een schat aan gegevens te vinden waarnaar relatief weinig onderzoek wordt gedaan.

Eén van mijn ontdekkingen wil ik hier, ter gelegenheid van het afscheid van onze gewaardeerde collega Floor Sepmeijer, onder de aandacht brengen. Al in het begin kwam ik, in Hieronymus' Latijnse commentaar op Micha 1:6, de woorden *uinea sorec* tegen. Van *uinea* kende ik de betekenis: "wijngaard" of "wijnstok", maar *sorec* zei mij niets. Ik weet nu dat het een Hebreeuws woord is, maar houd het voor mogelijk dat zelfs een doorgewinterd hebraïcus (ik denk nu natuurlijk aan Floor) voor deze term een woordenboek nodig zou hebben. M. Adriaen gaf, in zijn uitgave van Hieronymus' commentaar, geen enkele tekstverwijzing, maar het Latijns-Franse woordenboek van Blaise hielp mij wel verder; bij *sōrēc* staat daar namelijk: "(hébr.) sorte de vin", met een verwijzing naar Jesaja 5:2 en enkele vindplaatsen bij Origenes en Hieronymus. Volgens Blaise zou het dus gaan om een wijnsoort.

Dit ene woord bracht mij op het spoor van de tientallen – zelfs meer dan 100 – Hebreeuwse woorden die onvertaald in de Septuaginta zijn opgenomen, hetzij omdat de vertalers die niet begrepen, hetzij omdat ze die als eigennamen opvatten. Bovendien is er de categorie van woorden als *allélouia*, *amên*, *manna*, *sabbaton*, *satan*, *seraphin* en *cheroubim*, waarvan de vertalers kennelijk meenden dat de lezers die in hun Hebreeuwse vorm wel zouden begrijpen of anderszins maar moesten leren begrijpen.

Mijn interesse ging ernaar uit, hoe nu de christenen die het Oude Testament in de Griekse vertaling van de Septuaginta lazen de onbekende Hebreeuwse woorden daarin hebben begrepen. Uit de commentaren van kerkvaders blijkt dat zij voor hun uitleg vaak hebben teruggerepen op de latere Griekse vertalingen van Aquila, Symmachus en Theodotion, waar deze woorden vaak wel waren vertaald. Zoals bekend had Origenes een overzicht samengesteld van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament (in twee kolommen, in Hebreeuwse en in Griekse letters) en van de vier Griekse vertalingen die toen in omloop waren. Dit werk in zes kolommen, de befaamde *Hexapla*, was onder meer in Caesarea te raadplegen, en de nuttige

informatie die de één hieraan had ontleend, namen anderen graag over. Zo staat in Jesaja 39:2 in de Septuaginta dat koning Hizkia aan enkele Babyloniërs onder meer het huis *tou nechōta* liet zien. *Tou* betekent in het Grieks “van de”, maar *nechōta* is voor een Griekstalige lezer een raadselachtig woord. Symmachus en Aquila hebben deze Hebreeuwse term echter wel vertaald, namelijk als “specerijen” (*arōmata*), en dankzij deze interpretatie meenden de kerkvaders te weten wat het vreemde woord van de Septuaginta (de standaardvertaling) betekende. Zo is het te vinden in de drie commentaren die Eusebius van Caesarea, Theodoretus van Cyrus en Cyrillus van Alexandrië elk op het boek Jesaja hebben geschreven. Of ze hiermee echt de betekenis van *nechōta* te pakken hadden, is echter de vraag, want het woordenboek van Koehler en Baumgartner geeft als vertaling van het Hebreeuwse *bēt n^ekotoh* (zo staat het nu in de Hebreeuwse Bijbel): “schathuis”.

Is zulke informatie voor de exegeet en filoloog wellicht interessant, voor een historicus die zich bezig houdt met het vroege christendom wordt het nog interessanter wanneer in die context aan zo’n onvertaald gelaten woord een diepere, allegorische zin wordt gegeven. Zo kom ik weer terug bij de *uinea sorec*. Deze term is afkomstig uit Jesaja’s lied over de wijngaard die een geliefde vriend van hem in bezit had en bewerkte (Jesaja 5:1-7). Met de vriend bedoelt Jesaja God, JHWH, en met de wijngaard het volk Israël. In het Hebreeuws zegt de profeet in Jesaja 5:2 dat zijn vriend de wijngaard beplante met *sōrēq*. Het woordenboek van Koehler en Baumgartner geeft voor dit woord: “helderrode, hooggevaardeerde druivensoort” (“hellrote, geschätzte Traubenart”); de Willibrordvertaling heeft “edelwingerd”. In de Hebreeuwse Bijbel is *sōrēq* een zeldzaam woord; het komt verder alleen nog voor in Jeremia 2:21, waar het in de Septuaginta is vertaald als *ampelon karpophoron*, “vruchtbare wijnstok”. In Jesaja 16:8 is bovendien het verwante woord *s^erūqqēhā* te vinden, dat in de Septuaginta is weergegeven als *tas ampelous autēs*, “haar wijnstokken”. In Jesaja 5:2 geeft de Septuaginta als vertaling van *sōrēq* echter een doublet: *ampelon sōrēch*. Misschien vonden de vertalers de algemene vertaling *ampelos*, “wijnstok”, te weinig specifiek en hebben zij daarom deze zeldzame Hebreeuwse term aan hun Griekse tekst toegevoegd. Ook is het mogelijk dat de Griekse vertaling aanvankelijk alleen de transcriptie *sōrēch* las en dat *ampelos* hieraan later ter verklaring is toegevoegd. Een soortgelijk doublet komt in de Septuaginta ook voor in Genesis 22:13, waar we lezen dat de ram die in plaats van Izaäk geofferd zou worden met zijn horens vastzat *en phutōi sabek*. Hiervan begrijpt een Griekse lezer *en phutōi* wel (dat betekent “in een plant”), maar *sabek* is geen Grieks. De huidige Hebreeuwse tekst leest daar *bass^ebak*, “in het struikgewas”; *s^ebak* is een zeldzaam woord dat in de Septuaginta op verschillende manieren is vertaald. Er is wel verondersteld dat in Genesis 22:13 in de Septuaginta aanvankelijk alleen de raadselachtige transcriptie *en sabek* stond (de klinkers wijken dus af van de latere vocalisatie *s^ebak*), en dat hieraan later ter verklaring *phutōi* is toegevoegd: “in de plant *sabek*”. Iets dergelijks is ook voor Jesaja 5:2 denkbaar: in de Griekse vertaling was uiteindelijk dus te lezen dat Jesaja’s geliefde vriend zijn wijngaard beplante “met de wijnstok *sōrēch*”. Dit doublet is overgenomen in de Oud-Latijnse vertaling; na *uineam* (“wijnstok”) staat daar in de diverse handschriften: *sorec, sorech, soreth, soreph* of zelfs *coreb*.

Hoe hebben nu de christenen die de Septuaginta lazen deze onbekende term *sōrēch* opgevat? Origenes verwijst naar de wijnstok *sōrēch* (of *sōrēk*, de handschriften verschillen) in zijn preek over Jeremia 13:12-17, waar hij deze goede wijnstok stelt tegenover de slechte wijn van het volk Israël. Hij vertaalt *sōrēch* met *eklektē ... kai thaumastē*; dat betekent “uitgelezen en bewonderenswaardig”. In zijn commentaar op Jezus’ gelijkenis van de onrechtvaardige pachters (Mattheüs 21:33-43) citeert hij Jesaja 5:2 zonder de term *sōrēch* te verklaren, alsof hij meende dat die geen vraag opriep (of hij meende dat die vraag niet aan de orde was). Eusebius en Hieronymus leren ons dat de interpretatie “uitgelezen” (*eklektē*; dit kan ook

worden vertaald als: “uitverkoren”) afkomstig is van de Griekse vertaling van Symmachus. Eusebius voegt in zijn commentaar op Jesaja hieraan toe dat de wijnstok *sōrēk* het Woord (de Logos) van God is, ofwel “de ware wijnstok”, zoals Christus zichzelf noemt in Johannes 15:1. Hieronymus zegt, in zijn commentaar op Jesaja, dat Symmachus de term *sorec* (of *sorech*) niet letterlijk, maar naar zijn betekenis heeft vertaald. Hij verklaart dat volgens de Joden de *sorec* een uitstekende wijnstok is die rijkelijk vrucht draagt, en dat sommigen het woord in het Grieks hebben vertaald met *kallikarpos*, “met een mooie vrucht”, “vruchtbaar”. Wellicht verwijst Hieronymus hier naar de Bijbelvertalingen van Aquila en Theodotion. Hieronymus zelf houdt zich nu eens aan de ene en dan weer aan de andere uitleg. In zijn eigen Latijnse Bijbelvertaling, de Vulgata, volgt hij Symmachus, wanneer hij in Jesaja 5:2 het Hebreeuwse *śōrēq* vertaalt met *electa*, “uitgelezen” of “uitverkoren”. Maar in zijn commentaar op Jesaja spreekt hij niet van *electa* maar van *uinea sorec* en volgt hij dus de Septuaginta en de Oud-Latijnse Bijbelvertaling.

Tot zover de vertaling van dit vreemde woord. Maar wat dachten de christenen uit de eerste eeuwen erbij? Hier helpt vooral Hieronymus ons verder.

In zijn commentaar op Jesaja beperkt Hieronymus zich tot de zakelijk correcte uitleg dat de wijnstok *sorec* duidt op het volk Israël. In zijn commentaar op de twaalf kleine profeten komt hij verscheidene malen op deze wijnstok terug, naar aanleiding van andere teksten waarin deze profeten melding maken van een wijngaard of wijnstok. In zijn uitleg van Amos (9:13-15) en van Micha (1:6-9) verwijst hij naar de wijnstok *sorec* in verband met de wijn waarvan Christus kort voor zijn dood zei dat hij die met zijn leerlingen nieuw zou drinken in het koninkrijk van zijn Vader (Mattheüs 26:29). Hieronymus identificeert deze met de wijn die iedere dag “in de mysteriën” (*in mysteriis*) wordt gedronken, dat wil zeggen in het sacrament van de eucharistie. Voorts stelt hij in zijn commentaar op Zacharia (3:10) de wijnstok *sorec* gelijk aan hem die heeft gezegd: “ik ben de wijnstok” (Johannes 15:1), dus met Christus. Bovendien schrijft hij in een van zijn brieven (120,2) over Christus:

Wij drinken zijn bloed en zonder hem kunnen wij onze dorst niet lessen. In de offers die hij heeft ingesteld, persen wij met onze voeten dagelijks de rode most van de ware wijnrank en van de wijnstok *sorec*, hetgeen “uitgelezen” betekent, en drinken wij daaruit de nieuwe wijn in het koninkrijk van de Vader.

Deze teksten leren ons dat voor Hieronymus de wijnstok *sorec* in allegorische zin duidde op de wijn van het koninkrijk van God, en in het bijzonder op de wijn van de eucharistie, die Christus zelf is. Het is opmerkelijk dat in deze teksten iedere verwijzing naar het bredere verband van Jesaja’s lied van de wijngaard ontbreekt. De vreemde uitdrukking van de wijnstok *sorec* is los van zijn oorspronkelijke context een onderdeel van de vroegchristelijke tale Kanaäns geworden.

Nu merkt ieder die vertrouwd is met Origenes en vervolgens kennis neemt van Hieronymus’ Bijbelcommentaren, dat de laatste overvloedig uit de eerste heeft geput. Helaas is Origenes’ commentaar op de twaalf kleine profeten in het Grieks verloren gegaan, maar dankzij Hieronymus is deze voor een groot deel toch in bewerkte vorm in het Latijn bewaard gebleven. Het is hoogstwaarschijnlijk – om niet te zeggen: het lijdt geen twijfel – dat Hieronymus ook de allegorische verklaring van de wijnstok *sorec* aan Origenes heeft ontleend en dat Origenes dus voor dit element van de vroegchristelijke tale Kanaäns verantwoordelijk is. In theorie is het ook mogelijk dat Origenes zijn uitleg al bij één van zijn voorgangers heeft gevonden.

Dit incidentele gebruik van het Hebreeuws had een bijzondere reden. De christenen hebben een mystieke of zelfs magische werking toegekend aan zulke Hebreeuwse termen die zij in de

Septuaginta of in de Oud-Latijnse Bijbelvertaling aantreffen. Clemens van Alexandrië, Origenes en Eusebius erkennen dat “barbaarse” (dat wil zeggen: niet-Griekse) woorden in gebeden een kracht hebben die verloren gaat als zij worden vertaald. Dit geldt volgens Origenes ook voor een lange lijst van Bijbelse namen in Jozua 15, waarvan het zinloos lijkt ze allemaal voor te lezen, maar waarvan hij zegt dat de geestelijke kracht ervan wel wordt verstaan door de engelen en de demonen die ons omringen. In de Egyptisch-hellenistische hermetische literatuur (*Corpus Hermeticum* 16,2) en in het boek van de Syrische neoplatoonse filosoof Jamblichus over de *Mysteriën van de Egyptenaren* (7,4-5) komt dezelfde gedachte voor ten aanzien van Egyptische woorden die in gebeden en bezweringen onvertaald worden gelaten. Weliswaar schroomden de kerkvaders niet om vertalingen van onbekende Hebreeuwse woorden te raadplegen en door te geven, maar wij mogen ervan uitgaan dat in de vroegchristelijke beleving deze termen in hun oorspronkelijke taal een geheel eigen zeggingskracht hadden.

Als vrome wens sluit ik af met de overweging dat de talloze studenten die van Floor Sepmeijer Hebreeuws hebben geleerd zich van de bijzondere – al zouden wij westerlingen niet gauw meer zeggen: magische – kracht van deze mooie Bijbeltaal bewust blijven en hun *Biblia Hebraica* regelmatig raadplegen. Of zou een soortgelijk besef van de kracht van het Hebreeuws ook voortbestaan wanneer een predikant met voorliefde woorden als tof, gein en sjaloom gebruikt en verklaart? Van bajes, gabber, mokum, majem en jajem zwijg ik nu maar. Floor, mazzel en broge!

Een uitvoeriger versie van het bovenstaande zal verschijnen onder de titel “L’interprétation patristique de quelques mots hébraïques de la Septante”, in J. Joosten (red.), *L’apport de la Septante aux études de l’antiquité*, Genève, Labor et Fides.

PS: Het zojuist bedoelde artikel is verschenen als: “L’interprétation patristique de quelques mots hébraïques de la Septante”, in J. Joosten, Ph. Le Moigne (dir.), *L’apport de la Septante aux études sur l’antiquité. Actes du colloque de Strasbourg 8-9 novembre 2002*, Paris 2005, 269-288.